

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ ФАОЛЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЭВРИСТИК ТАЪЛИМ ВА ИЖОДКОРЛИК

Қайнарова И. В.

*Чирчиқ давлат педагогика университети
Умумий педагогика кафедраси ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: эвристик таълим, эвристик функция, ижодий фаолият, фаолият, фикрлашнинг мослашувчанлиги, танкидийлик, ривожланиш, ўқув-билиш фаоллиги.

Ключевые слова: эвристическое воспитание, эвристическая функция, творческая активность, активность, гибкость мышления, критичность, развитие, учебная деятельность.

Key words: heuristic education, heuristic function, creative activity, activity, flexibility of thinking, criticality, development, educational activity.

Ўқишнинг мақсади - ёш авлодни иш билан боғлиқ бўлган мустақил ҳаётга тайёрлаш, ижодкорлик ва ташаббускорлик билан тўлдирилган, лойиҳа усулидан фойдаланган ҳолда ва уларни амалда мустаҳкамлаш, ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш орқали иш қобилиятлари ва қобилиятларини ошириш, синф, синфдан ташқари ишлар орқали ўрганилаётган фанга барқарор қизиқишни шакллантириш.

Ўзбекистон Республикасида шаклланган узлуксиз таълим тизими баркамол шахс ва малакали мутахассисни тайёрлаш жараёнининг самарали ташкил этилишини таъминлашга хизмат қилади. Узлуксиз таълим тизимида эвристик таълим технологиялари асосида бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш фаоллигини ривожлантириш танкидий фикрлаш, ахборотни мустақил излаш ва таҳлил қилиш компетенциялари ҳамда малакаларининг ривожланишига алоҳида урғу беришни ҳисобга олган ҳолда, замонавий инновацион таълим технологияларидан фойдаланиш муаммолари бугунги кун вазибаларидан бирига айланмоқда.

Ҳозирги кунда таълим жараёнида баркамол шахсни тарбиялаш, умумий ўрта таълим фаолиятига қўйилаётган ижтимоий буюртма илғор хорижий

тажрибалар билан уйғунлаштирилмаганлиги ҳамда таълим мазмунини янгилаб бориш зарурати; замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллаш орқали болаларни индивидуал ривожлантиришга қаратилган дастурлар ва услубий материаллар, ўқувчилар интеллектуал фаолиятини ривожлантириш етарли даражада таъминланмаганлиги; ўқувчилар эгаллаётган амалий кўникмаларининг ижтимоий фаолиятда талаб этиладиган кўникма ва малакалар даражасига мувофиқ эмаслиги тадқиқ этилаётган муаммонинг долзарблигини белгилайди.

Жаҳон бозорида технологик жиҳатдан илғор, билим талаб қиладиган, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган давлатнинг замонавий сиёсати ёш авлод эгаллаши лозим бўлган вазифаларга янги вазифалар қўйган ҳолда ўқув жараёнини қайта кўриб чиқишга замин яратмоқда. Ушбу тенденцияларнинг намоён бўлиши кенг технологик паркларни очишда, технологик ишлаб чиқаришга йўналтирилганликда, давлат иқтисодиётини ривожлантириш дастурларини тасдиқлашда ва натижада умумий ўрта таълимни модернизациялашнинг шаклланган контсепциясида намоён бўлади. Таълимни модернизациялашнинг асосий мақсади меҳнат бозорида рақобатбардош, жаҳон стандартлари асосида самарали ишлашга қодир, ижодий ўсишга тайёр, ҳар кимнинг тегишли маълумот олиш эҳтиёжларини қондирадиган малакали мутахассисни тайёрлашдан иборат.

Шундай қилиб, таълим йўналиши ўзгарди: тўплаш функциясидан (ўқувчининг маълум бир билим даражасини шакллантириш учун) янги билимларни ўзлаштира оладиган, замонавий ижтимоий-иқтисодий шароитларда мослаша оладиган ва ўқишдан кейин ривожланишини давом эттиришга имкон берадиган ҳамда узлуксиз ривожланиш нуқтаи назаридан кўриб чиқиладиган шахсни ривожлантириш функциясига айланмоқда.

Ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг асосий мақсади ўқувчиларнинг эътиборини жалб қилиш, таълим муаммоларини ҳал қилиш ва олинган билимларни кейинчалик қўллашда қизиқишларини оширишдан иборат.

Шундай қилиб бугунги кунда бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш фаоллигини ривожлантиришда “Эвристик таълим” технологияларидан фойдаланиш ўқувчилар танқидий фикрлаш ва ахборотларни мустақил излаш кўникмаларини шакллантиришда муҳим воситага айланмоқда. Ўқитишнинг кўплаб инновацион усуллари орасида эвристик таълим ажралиб туради, унинг прототипи юнон олими Сукрот томонидан яратилган саволлар ва мулоҳазалар усули, бошқача қилиб айтганда “Сукрот кинояси” деб номлаган усуллардан фойдаланиш. Маълумки, қадимги юнон файласуфи ўз шогирдларини диалог методи орқали илмий фаразларни ҳақиқий ҳукмга олиб борган. Бунда у аввалига умумий савол берди ва жавоб олгач,

якуний жавобни олгунча аниқлаштирувчи саволни қайта киритди ва ҳоказо [2].

Замонавий педагогиканинг тобора мослашувчан бўлиб бориши ўқитувчиларга жуда кўплаб методлардан фойдаланиш имконини беради.

Ўқитишнинг энг машхур инновацион усулларидан бири бу эвристик таълим. Эвристик юнонча *Heuristic* дан таржима қилинганда – “мен очаман”, “топаман” деган маъноларни англатади. Эвристик таълим-бу ўқувчининг ўз фаолиятини белгилашда, мақсадларини ҳосил қилиш шаклида, таълимнинг мазмуни ва уни ташкил этиш жараёнида диагностика ва хабардорликни шакллантиришга қаратилган. Ўқувчининг шахсий тажрибаси таълимнинг таркибий қисмига айланади ва ўқув мазмунини яратилишига асос бўлади.

Эвристик таълимнинг ажралмас мақсади ўқувчига таълимнинг ўзига хос мазмуни, мақсадлари ва ижодий шаклланишига ёрдам беришдир.

Эвристик фаолият кўпинча ижодий фаолият билан боғлиқ бўлиб бунда таълим маҳсулотларини яратишнинг ижодий жараёнини ўз ичига олади. Эвристик фаолият ташкилий, психологик, услубий, ижодий ва когнитив фаолиятни таъминлайди [2].

Ўқувчининг ижодий фаолияти натижаси умуман олдиндан айтиб бўлмайдиган фаолият туриларида бири бўлиб, қоида тариқасида натижа ўқувчининг шахсиятига боғлиқ.

Эвристик таълимнинг якуний мақсади аниқ билимларни олиш эмас, балки ўқувчининг ижодий ўзини ўзи англаш ҳисобланади. Шунга кўра, боланинг маълум бир фан бўйича маълум билимларни ўзлаштириши эмас, балки унинг ушбу соҳадаги ижодий ютуқлари баҳоланади.

Ҳозирги кунда эвристик таълим кўпинча муаммоли таълим билан аралашиб кетади, аммо бу методлар ўртасида сезиларли фарқлар мавжуд. Когнитив вазифага кўра ўқитувчи муаммоли таълимда болага қўядиган муаммо, аниқ ечим ёки ҳеч бўлмаганда ечим йўналиши мавжуд бўлади. Эвристик таълимдаги очик вазифа тўғри ечимни ўз ичига олмайди ва натижа ҳар доим ҳам ўқувчи ёки ўқитувчи учун олдиндан айтиб бўлмайди [3].

Муаммоли таълимнинг вазифаси ўқитувчининг тажрибасини ўқувчига ностандарт тарзда, масалан, когнитив муаммони шакллантириш орқали берилади. Эвристик таълим ўқувчи томонидан шахсий тажрибани яратишни назарда тутаяди. Бундай шароитда муаммоли таълим эвристик таълимга тайёргарлик босқичи бўлиб хизмат қилади, яъни ўз маҳсулотини яратишдан олдин ўқувчи уни қандай яратишни ўрганиши лозим бўлади. Бу унга когнитив муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Эвристик таълим деярли ҳар қандай умумтаълим фанини ўқитишда қўлланилиши мумкин бўлиб асосийси юқори сифатли очик вазифани яра-

тишдан иборатдир. Табиийки, эвристик таълим анъанавий таълим ўрнини тўлиқ эгаллай олмайди, лекин у ўқувчининг ижодий қобилиятини ривожлантириш учун анъанавий усулларга қўшимча сифатида фойдаланиш имконини яратади. Ўқувчига билимларни мажбуран ўзлаштириш эмас аксинча мустақил равишда амал ва ҳато, ҳато ва синов тарикасида эгаллашга имкон беради [4].

Таълимни бу таҳлитда ташкил қилишда олинадиган билимларнинг ҳажми бирламчи аҳамиятга эга бўлиб, ўқувчиларнинг изланувчанлиги, таълимий жараёнларга йўналганлиги муҳим ҳисобланади. Бундай ёндашув таълим жараёнида маҳсулдор фаолиятни шаклланишига олиб келади. Шу сабабли ўқитишни жадаллаштириш мақсадида таълим методларини ўзгартириб бориш, билим олишга бўлган мотивацияни босқичма-босқич ошириб бориш зарур.

Шахсни ривожлантирувчи тизимда эвристик метод ўқувчиларнинг муаммо ечимини топишга қаратилган фаолиятини ташкиллаштиришга қаратилади. Бундай фаолият жараёни эвристик таълим технологиялари асосида бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш фаоллигини ривожлантиришни тадқиқ қилишнинг мантиқий қонуниятлари билан муштарак бўлиб, у таълим олишнинг нафақат назарий, балки эмпирик даражаси билан ҳам тавсифланади.

Далил ва рақамлардан келиб чиқиб илмий фаразлар қабул қилишга ўтишда, шунингдек, назарий хулосалардан амалий синов ишларига ўтишда илмий интуиция ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Интуиция, унинг мантиқ билан боғлиқлиги, ижодкорлик ғояларининг келиб чиқишида туган ўрнини белгилашдаги муаммолар мураккаб бўлиб, уни ҳозиргача тўла ҳал қилинмаган дейиш мумкин. Адабиётларда интуицияга берилган таърифларни таҳлил қилиб чиқдик, жумладан психологик луғатда “Мантиқан боғланмаган ёки мантиқий хулоса чиқариш учун етарли бўлмаган вазиятда масала ечимини топиш билан боғлиқ жараён эвристик жараён” деб таърифланади [5]. Ушбу ва бошқа адабиётларда келтирилган таърифлардаги интуиция табиатини, унинг ҳосил бўлувчи асосини тадқиқот нуқтаи назаридан талқин қилган ҳолда интуицияни – субъект томонидан ўзига фикран қўйиладиган савол ва муаммоларга тўпланган тажриба ва билимлар асосида анланмаган ҳолатда юзага келувчи жавоблар, деб қарадик [5].

Интуитив фикрлашга асосланган ижодкорлик масалаларини тадқиқ қилиш методи эвристик методлар гуруҳи деб аталади. Ижодкорлик масалаларини ечиш методлари Л.В.Александров, Г.С.Альгуллар ва бошқалар томонидан ўрганилган бўлиб, улар ўз тадқиқотларида эвристик ҳамда таҳлилий методлар гуруҳини ажратиб кўрсатадилар [3]. Эвристик метод воси-

тасида иждокорлик масалаларини ечишга анъанавий ёндашиш қуйидаги тартибда амалга оширилади: муаммодан келиб чиқувчи масала шартларини аниқлаш; хусусий ҳол учун муаммони таҳлил қилиш ва мақсадни шакллантириш; масалани ҳал қилиш режасини тузиш; режани амалга ошириш ва масалани қисман ҳал қилиш; топилган ечимларни мақсадга мувофиқлигини ўрганиш ва мақбулини танлаш.

Иждокорлик масалаларини ечишнинг аналитик методи муаммо ечимини топиш учун унинг математик моделини куришни назарда тутди. Бунда ечим аниқлиги объект ёки жараён кўрсаткичларининг уни ўрганиш учун ишлаб чиқилган модель кўрсаткичларига мутаносиблик даражаси билан баҳоланади. Иждокорлик масалаларини тадқиқ қилишнинг келтирилган методлар гуруҳини ўқувчилар фаолиятига мослаш учун уларни амалга ошириш йўллари соддалаштириш, иккала гуруҳга тегишли методлардан иборат умумий мажмуа сифатида фойдаланиш лозим.

Ўқувчилар иждокорлик сифатларини шакллантиришга оид илмий-назарий ишлар таҳлиliga хулоса қилиб айтиш мумкинки, тадқиқотчилар томонидан иждокорлик фаолиятининг умумий жиҳатлари, амалга оширилиш даврлари, методлари ҳамда фикрлаш жараёни хусусиятларига оид тадқиқотлар ўтказилган. Бироқ, уларда иждокорлик фаолиятини амалга оширувчи шахс сифатлари, ахборот таъминотини такомиллаштириш йўллари, шахсни иждокорлик фаолиятига тайёрлаш босқичлари ягона тизим ҳолатида ўрганилмаган. Иждокорлик фаолиятининг амалдаги ҳолатига кўра қайд этиш мумкинки, янги техник ечимни ишлаб чиқиш учун талаб этилувчи энг янги ахборот, маълумот ва билимларни жамлаш, қайта ишлаш ва қабул қилишда замонавий педагогик ва ахборот технологияларини жорий қилмасдан туриб соҳани жаҳон талаблари даражасида ривожлантириб бўлмайди.

Таъкидлаш жоизки, узоқ йиллар мобайнида шахснинг иждодий потенциалини интеллект коэффициенти орқали аниқлаш мумкин, деган фараз амал қилар эди. Бироқ бу назариянинг асосизлиги исботланди. Ҳозирги даврда иждодий қобилиятни баҳолаш учун креативлик коэффициенти киритилди. Тадқиқотларда ечимни топиш тезлиги, муаммони ечишга эришиш, доим номаълумни топиш, интеллектуал мақсадга эришиш каби табиий жараёнлар шахсда иждодий қобилият мавжудлигининг белгиси эканлиги асослаб берилган [5].

Бу омиллар яхлитликни, ўзаро узвий бирликни, қобилиятнинг интегратив таркибини ташкил қилади. Д.Б.Богоявленскаянинг фикрига кўра, иждодий қобилиятни ўрганиш учун шундай бирликни белгилаш керакки, бунда бу бирлик иждокор шахснинг билиш ва асослаш хусусиятлари лаҳзалари-

нинг йигиндисини акс эттирсин. Бундай бирлик сифатида интеллектуал фаоллик қаралиши мумкин [6].

Д.Б.Богоявленскаянинг назариясига биноан, интеллектуал фаолликнинг учта даражаси мавжуд [6]:

Репродуктив. Юқори чегараси – қизиқиш, қуйи чегараси – синалаётган одамнинг вазифага нисбатан сузтлиги. Ўзлаштирилган ҳолатлар тарзи чегарасидан, доирасидан чиқадиган умумий хулосалар қарийб йўқлиги.

Эвристик. Фаолиятни такомиллаштиришга интилиш пайдо бўлади, ечимнинг янги усулларини қидиришга, топишга нисбатан мойиллик (интилиш) вужудга келади.

Креативлик. Бу интеллектуал фаолликнинг юқори даражаси бўлиб, унинг ёрдамида вазифани йўлга қўйишдаги ташаббус, назарий умумий хулосалар, ўзаро боғлиқликлар, сабаб-оқибатлар аниқланади.

Е.Г.Ромицына фикрига кўра «парадокслар соясида яшаш» (ижодий вазиятнинг юзага келиши, муаммони англаш, борлиқдаги қарама-қаршиликларни билиш), «боғлаб бўлмайдиганни боғлаш» (эвристик этап – ғояларнинг туғилиши, тафаккур, янгининг синтези), «текшириб кўр, асос мустаҳкамми?» (тугаллаш босқичи – янгини асослаш, назорат ва амалга ошириш, татбиқ) каби мулоҳазалар ижодкорлик фаолияти босқичларининг ўзига хос тавсифи ҳисобланади. Мутахассислар томонидан берилган ижодкор шахс сифатлари рўйхатида муҳим ўринни қуйидагилар эгаллайди: ноанъанавийда ноанъанавийни кўра олиш укуви, одатийга ўзгача нигоҳ билан қарай олиш санъати, номутаносибликларни илғай олиш, янгини ҳис қила олиш, қарама-қаршиликлар билан ёнма-ён юра олиш, ҳазил-мутойиба ҳиссига эга бўлиш, интуиция, ўткир ақл, ақлий ҳаракатчанлик, тафаккур эркинлиги ва жасорат, ғояларни синтез ва анализ қилиш қобилияти, ўз фикрида тура олиш, таваккалчиликка бора олиш [4].

Бошланғич ва алгоритмик характердаги даражалар продуктив (ижодий) билим ва кўникмаларни аниқлаш учун мезон вазифасини ўтайди. Ўзлаштиришнинг ушбу даражаларини аниқлашга ёрдам берувчи технологик жараёни ижрочи технология деб аташ мумкин [4]. Ўқув материални эсда сақлаб қолиш ҳамда кўникмаларни ҳосил қилишга йўналтирилган фаолият даражаси ўқувчиларнинг репродуктив ва продуктив фаолиятларини уйғунлаштиришни талаб қилади. Мазкур ҳолат ўқув жараёнини ташкил этишга муаммоли ривожлантирувчи технологияни тадбиқ этилиши билан амалга ошади. Ушбу технология асосида таълим жараёнини ташкил этиш таълим олувчиларни ўқув материални таҳлил қилиш, машғулотларда ўз мустақил фикрлари билан қатнашиш, мунозара ҳамда ишчанлик ўйинларида фаол иштирок этишга ўргатиши лозим.

Таълим жараёни эвристик ва ундан кейинги ижодий даражаларга эришганида, юкори даражадаги муаммоли, муаммоли-ривожлантирувчи таълим, вазиятларни таҳлил қилувчи топшириқлар, ишчанлик ўйинлари каби методлар, шунингдек, мустақил ишлар, муаммоли ўқув топшириқларидан фойдаланиш мумкин.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Марказий Осиё худудидаги янги маърифатпарварлик оқими намояндалари М.Бехбудий, А.Фитрат, Ҳ.Ҳ.Ниёзий каби педагоглар ўзларининг янги усулдаги мактабларида илк бор ёшлар ижодий қобилиятларини ривожлантиришнинг эвристик усуллари татбиқ қилдилар. Моҳир педагог Фитрат ақлий тарбиянинг ўқиш-ўрганиш орқали амалга ошишини таъкидлайди ва бунда табиатан инҳом этилган - фитрий ва илм воситасида ҳосил бўлувчи - касбий (комил) ақлни ажратиб кўрсатади. У таълимда қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозим деб билади: 1. Таълим ва тарбиянинг бирлиги. 2. Бериладиган билимларнинг илмийлиги. 3. Билимнинг тизимли ва изчиллиги. 4. Бериладиган билимларнинг бола ёши ва билим даражасига мослиги. 5. Боланинг билимларни онгли ўзлаштиришига эришиш. 6. Билимнинг болага моддий ва маънавий фойда келтириши [6].

Дастлаб кенг қўламда жорий этиб бошланган тадқиқотчилик методларидан кейинчалик анъанавий метод ва шаклларга қайтилиб, ижодий фаолиятни такомиллаштиришда эмпирик тадқиқотларга асосий эътибор қаратилди [6].

Адабиётлар:

1. Игровое моделирование в деятельности педагога. М: АСАДЕМА, 2006 г. С. 362.
2. Пардабаев Ж.Э. “Ўқувчилар касб–хунар кўникмаларини ривожлантиришда робототехниканинг ўрни” Фан ва жамият, 2020 йил 2-сон., 81-83 б.
3. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. – 448 с.
4. Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного методического процессов в школе. 2 изд. Волгоград. Учитель. 2008.
5. Мавлонова Р., Раҳманкулова Н. Бошланғич таълимда педагогика, инновация, интеграция. Ўқув қўлланма, – Т.: Ф.Ғулом, 2013. – 270 б.
6. Ибрагимов Р. Бошланғич синф ўқувчиларни билиш фаолиятини шакллантиришнинг дидактик асослари.: Пед. фан. ном. ... дисс. автореф. –Тошкент: ТДПУ, 2005. – 22 б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бугунги кунда эвристик таълим технологиялари асосида бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш фаоллигини ривожлантириш мазмуни ва ўқувчилар интеллектуал ижодкорлигини моҳияти баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрыто содержание развития учебной деятельности учащихся начальных классов на основе эвристических образовательных технологий и сущность интеллектуального творчества учащихся.

SUMMARY

This article reveals the content of the development of educational activities of primary school students on the basis of heuristic educational technologies and the essence of intellectual creativity of students.